

Конституційна скарга як спосіб вирішення конституційно-правового спору

Михайло ГУЛЬТАЙ,
суддя Конституційного Суду України,
кандидат юридичних наук

8

Реалізації ідеї запровадження в конституційне законодавство України й судову практику конституційної скарги сприятиме висвітлення різних аспектів її функціонального призначення. Ідеться, зокрема, про ідеологічне обґрунтування необхідності конституційної скарги як ефективного засобу захисту прав людини, інституту демократії та прояву дії верховенства права. Дослідження цього дає можливість пояснити мету запровадження конституційної скарги, а також те, як згадана скарга сприятиме кращому дотриманню основоположних прав людини та просуванню нашої країни на шляху розбудови демократичної, правової, соціальної держави [1].

Не менш важливим видається й аналіз суто юридичних аспектів конституційної скарги, зокрема її розуміння як способу вирішення конституційно-правового спору. Це допомагає осмислити конституційну скаргу як частину правової системи, визначити її вплив на елементи останньої, розкрити смисл конституційної скарги як засобу подолання юридичних конфліктів.

Складовими дослідження конституційної скарги як способу вирішення конституційно-правового спору, на нашу думку, є вивчення таких понять (категорій), як учасники конституційного провадження за скаргою, підстави скарги та стадії провадження.

Серед учасників конституційного провадження традиційно виокремлюють дві групи: 1) сторони конституційного провадження та їхні представники, тобто ті учасники, що мають власний процесуальний інтерес; 2) інші учасники, діяльність яких повинна сприяти об'єктивному та повному розгляду справи (свідки, експерти, перекладачі) [2].

Нас цікавить саме перша група учасників провадження, бо процесуальний статус учасників другої групи в провадженні за конституційною скаргою не матиме істотних особливостей порівняно з процесуальним статусом в інших конституційних провадженнях.

Сторонами провадження за скаргою виступає скаргник і орган, що видав нормативно-правовий акт, конституційність якого оскаржується.

Чітке окреслення кола суб'єктів, які можуть звертатися зі скаргами до Конституційного Суду, є дуже важливим завданням з огляду на те, що в цьому разі має бути розв'язано дві проблеми: з одного боку, забезпечено прямий доступ приватних осіб до конституційного правосуддя, а з другого – мінімізовано негативний вплив чинників, які обов'язково виникають у разі запровадження конституційної скарги (подання великої кількості

часто необґрунтованих або неправильно оформлених скарг, істотне збільшення навантаження на Конституційний Суд тощо).

У конституційно-правовій літературі є пропозиції щодо того, хто має володіти правом на конституційну скаргу (лише громадяни; громадяни, а також іноземці й особи без громадянства щодо їх прав людини, гарантованих Конституцією України; лише фізичні особи; фізичні особи та деякі їхні об'єднання; фізичні та юридичні особи). На нашу думку, вирішуючи питання про суб'єктів конституційної скарги, слід виходити з такого:

По-перше, згідно зі ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Відповідно до ч. 2 ст. 22 Основного Закону конституційні права гарантуються їй не можуть бути скасовані. Наведені норми означають, що Конституція, відповідно до міжнародних стандартів і європейської практики, визнає природно-правовий характер прав людини. З урахуванням цього можна констатувати, що фізична особа має основоположні права, незалежно від того, чи є вона громадянином держави, на території якої ці права реалізує. Звичайно, правовий статус громадянина є ширшим за правовий статус іноземця чи особи без громадянства [3], він включає політичні права, деякі соціальні права тощо. Однак право на доступ до конституційного правосуддя не належить до тих прав і свобод, реалізація яких зумовлена особливим політико-правовим зв'язком держави та людини (громадянством).

Наведену думку підтверджує й формулювання ч. 2 ст. 55 Конституції України, відповідно до якого кожному (а отже, будь-яким фізичним особам. — М. Г.) гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Правомірність такого висновку підтвердив і Конституційний Суд України в Рішенні № 6-зп від 25.11.97 р. у справі громадянки Дзюби Г. П. щодо права на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи. Конституційний Суд зазначив, що ч. 2 ст. 55 Конституції України необхідно розуміти так, що кожен, тобто громадянин України, іноземець, особа без громадянства, має гарантоване державою право оскаржити в суді загальної юрисдикції рішення, дії чи бездіяльність будь-якого органу державної влади, органу місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їхні рішення, дії чи бездіяльність порушують або ущемляють права й свободи громадянина України, іноземця, особи без громадянства чи перешкоджають їх здійсненню, а тому потребують правового захисту в суді. Аналогічна позиція висловлена й у Рішенні № 9-зп від 25.12.97 р. у справі за зверненням жителів міста Жовті Води.

Хоча в ст. 55 Конституції України йдеться про захист прав у суді загальної юрисдикції, однак вважаємо, що аналогічний підхід може бути використаний і під час розгляду справ у органи конституційного судочинства.

Тож право на конституційну скаргу має поширюватися на будь-яку фізичну особу, включаючи громадян України, іноземців та осіб без громадянства. Інша річ, що об'єктивно доступ іноземців та апатридів до конституційного правосуддя є складнішим, адже їм потрібно довести, що оскаржувані ними правові акти поширюють на них свою дію й порушують їхні права, передбачені саме в Конституції України. Це означає, що в абсолютній більшості випадків із конституційними скаргами звертаються ті іноземці та особи без громадянства, які на законних підставах постійно проживають чи тимчасово перебувають на території України.

По-друге, в європейській правовій доктрині загально-визнано, що юридичні особи є носіями основоположних прав і свобод тією мірою, якою вони сумісні з їхнім статусом та відповідають їхній природі [4]¹. Така ж логіка закладена в ст. 42 Закону України «Про Конституційний Суд України», в якій згадується про права юридичних осіб на конституційне звернення щодо тлумачення Конституції та законів України. З огляду на це юридичні особи поряд із фізичними особами також мають бути визнані суб'єктами конституційної скарги.

Нагадаємо, що ч. 2 ст. 81 Цивільного кодексу України виокремлює (залежно від порядку створення) юридичних осіб приватного та публічного права. Суб'єктами права на конституційну скаргу, безперечно, мають бути юридичні особи приватного права (політичні партії, громадські організації, профспілки, релігійні організації, благодійні фонди, господарські товариства тощо), що відповідає розумінню конституційної скарги як одного з демократичних інструментів захисту громадянського суспільства від втручання держави у сферу його автономної свободи.

Однак, на нашу думку, право на конституційну скаргу слід визнати й за окремими юридичними особами публічного права. Ідеться насамперед про професійні об'єднання, наділені атестаційно-дисциплінарними повноваженнями (спілки адвокатів, нотаріусів, лікарів та ін.).

За європейськими стандартами вони мають створюватися саме як публічні юридичні особи. Отже, в разі заснування таких об'єднань в Україні вони мають бути наділені правом на конституційну скаргу, якщо певний нормативно-правовий акт порушує права якоїсь професійної спільноти загалом. Так само з конституційною скаргою повинні мати можливість звернутися такі юридичні особи публічного права, як державні чи муніципальні підприємства, акціонерні товариства, холдингові компанії, інші подібні утворення [5], якщо певним правовим актом було порушено чи обмежено їхні права. При цьому, звичайно, на юридичних осіб — носіїв публічно-владних повноважень (органи державної влади та місцевого самоврядування) право на конституційну скаргу не поширюється, й вказані суб'єкти мають звертатися до Конституційного Суду з конституційним поданням у межах їхніх законодавчо визначених повноважень.

Протилежною стороною провадження з розгляду конституційної скарги є орган публічної влади. Серед науковців немає єдиної позиції стосовно того, перевірка конституційності яких правових актів має відбуватися в порядку провадження за конституційною скаргою. Наявні пропозиції коливаються від найвужчого (умовно — російського) варіанта, коли скарга подається виключно щодо конституційності законів, до найширшого (умовно — німецького) варіанта, коли можуть бути оскаржені будь-які нормативно-правові й індивідуально-правові акти, рішення чи дії державної влади. Відповідно до цього й коло органів, які можуть бути такого провадження, може різнитися. На нашу думку, вже згадана необхідність поєднання вимог доступності конституційного правосуддя й ефективності конституційної скарги змушує нас обмежити перелік правових актів, що підлягають оскарженню в органі конституційної юрисдикції.

По-перше, конституційна скарга має стосуватися лише нормативно-правових актів. Це, крім іншого, відповідає й коректному баченню юрисдикції Конституційного Суду України, яка, на нашу думку, охоплює лише нормативні, а не всі юридичні акти. Такий підхід, до речі, підтримав і сам Конституційний Суд у Рішенні № 15-рп/2001 від 14.11.2001 р. у справі щодо прописки².

По-друге, конституційна скарга повинна стосуватися лише найважливіших, засадничих нормативно-правових актів. Такими актами є закони України, а також акти Президента України та Кабінету Міністрів України.

З урахуванням цього стороною у провадженні за конституційною скаргою виступати Верховна Рада України, Президент України чи уряд. Це не означає, що довід про неконституційність не може бути наведений у разі розгляду правових актів, ухвалених іншими державними органами. Відповідно до ч. 3 ст. 8 Конституції України норми Основного Закону є нормами прямої дії. Звернення до суду по захист конституційних прав і свобод людини та громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується. Це означає, що суд адміністративної юрисдикції може скасувати чи визнати нечинним правовий акт або не прийняти посилання на нього для обґрунтування правової позиції стороною у справі, якщо цей акт (окрім актів, перевірка конституційності яких належить до юрисдикції Конституційного Суду) суперечить Конституції України.

У разі ж коли суд вбачає ознаку неконституційності в нормативно-правових актах, перевірка конституційності яких належить до юрисдикції Конституційного

¹ Цей підхід підтверджується також тим, що Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод захищає права юридичних осіб.

² Щоправда, зазначмо, що в Рішенні № 7-рп/2002 від 27.03.2002 р. у справі щодо актів про обрання/призначення суддів на посади та про звільнення їх із посад Суд зайняв протилежну позицію. Так само серед учених-конституціоналістів немає єдності в цьому питанні.

Суду України, він має поставити перед Верховним Судом України питання про звернення до Конституційного Суду з відповідним конституційним поданням. Інша річ, що такий порядок видається надмірно обтяжливим і малоефективним, тому, вважаємо, доцільно було б надати судам загальної юрисдикції право самостійного звернення до Конституційного Суду України. Це сприяло б посиленню режиму конституційної законності в правозастосовній практиці, зокрема й під час здійснення правосуддя.

Проблема *підстав провадження* за конституційною скаргою потребує пояснення в контексті положень Закону України «Про Конституційний Суд України». Відповідно до ст. 75 цього закону *підставою для конституційного подання* є наявність *спору* стосовно повноважень конституційних органів державної влади України, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, якщо один із суб'єктів права на конституційне подання, визначених у ст. 40 цього закону, вважає, що правові акти, зазначені в п. 1 ст. 13 цього закону та якими встановлено повноваження зазначених органів, не відповідають Конституції України.

Згідно з п. 1 ст. 82 згаданого закону *підставами для порушення питання про відкриття провадження у справі* щодо відповідності норм чинного законодавства принципам і нормам Конституції України стосовно прав і свобод людини та громадянина є наявність спірних питань щодо конституційності прийнятих і оприлюднених у встановленому порядку законів, інших правових актів. Відповідно до ст. 90 цього закону *підставою для відкриття конституційного провадження у справі* є конституційне подання Верховної Ради України з питання дачі висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування й розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту.

Виходячи з наведених норм, можна зробити висновок, що Закон України «Про Конституційний Суд України» розрізняє підставу для конституційного подання (звернення), якою є наявність спору, спірних питань, необхідності в офіційному тлумаченні, наданні висновку в певній визначеній законом сфері, а також підставу для відкриття конституційного провадження, якою є відповідний процесуальний документ, складений суб'єктом права на конституційне подання (звернення). З урахуванням наведених юридичних особливостей Закону «Про Конституційний Суд України», слід виокремлювати:

1) *матеріальну підставу* конституційного провадження за конституційною скаргою. Нею є конституційно-правовий спір між фізичною або юридичною особою та органом державної влади, що видав нормативно-правовий акт, який, на думку скаржника, порушує його конституційні права і свободи. Наявність такого спору дозволяє суб'єкту скарги порушувати питання про неконституційність перед органом конституційної юрисдикції. Конституційно-правовий спір як підстава провадження за конституційною скаргою характеризується низкою ознак.

По-перше, конституційно-правовий спір є формою прояву юридичного конфлікту між фізичною або юридичною особою та державним органом. Звернення до Конституційного Суду означає, що, з одного боку, цей конфлікт загострився до такої стадії, в якій одна зі сторін вимушена звернутися до компетентного органу задля вирішення спору, а, з другого боку, таке звернення підтверджує, що сторонами конфлікту обраний найконструктивніший спосіб його врегулювання.

По-друге, цей спір за своєю природою є публічно-правовим (поряд із адміністративними, процесуальними, окремими господарськими, міжнародними публічно-правовими та іншими спорами), тобто його предметом є питання публічного права, а обов'язковою стороною — носій публічної влади (про що вже йшлося).

По-третє, конституційно-правовий спір вирішується Конституційним Судом України. Підкреслимо, що конституційна юстиція — це єдина, на нашу думку, прийнятна форма вирішення конституційних спорів, а пропозиції

щодо запровадження якихось інших, позасудових механізмів не є переконливими [6].

По-четверте, вирішення конституційно-правового спору здійснюється в особливій формі провадження конституційної справи.

2) *процесуальну підставу*, якою є конституційна скарга як процесуальний документ, що подається до Конституційного Суду. Подання скарги становить юридичний факт, необхідний для вирішення питання про прийнятність скарги й відкриття або невідкриття за нею конституційного провадження. Відповідно, скарга виступає способом вирішення наявного конституційно-правового спору.

Конституційна скарга як документ, що є процесуальною підставою конституційного провадження, має відповідати низці вимог, аби її визнали прийнятною. Ці вимоги, які мають бути відображені в законодавстві України в разі запровадження інституту конституційної скарги, поділяються на *формальні* та *змістові*.

Формальні стосуються оформлення скарги. *Змістові* відображають смислове навантаження скарги: остання має містити правове обґрунтування права особи звернутися зі скаргою до Конституційного Суду України, зокрема характеристику спору, що виник між скаржником та органом, який видав, на його думку, неконституційний нормативно-правовий акт. Ця характеристика передбачає визначення конституційного права скаржника, яке було порушене цим актом, доведення факту порушення права, а також вичерпання скаржником усіх передбачених законом внутрішньодержавних способів судового захисту.

У резолютивній частині скарги має бути вказано, які саме норми оскаржуваного акта (або акт у цілому) скаржник просить визнати неконституційними. До скарги мають додаватися документи (оригінали або належно засвідчені копії) та інші матеріали, що підтверджують правову позицію скаржника.

Потрібно наголосити, що вимоги до оформлення скарги не мають бути занадто складними. Важко погодитися із твердженням про те, що складання скарги в разі запровадження цього інституту «повинно бути доручено тільки спеціалістам з відповідної галузі правових знань, тобто адвокатам, іншим працівникам із відповідною кваліфікацією, які діятимуть за дорученням від суб'єктів оскаржень» [7, с. 48]. Безперечно, практика підготовки конституційних скарг фахівцями з права була б доречною з точки зору оптимізації роботи суддів, Секретаріату, у тому числі Управління правової експертизи Конституційного Суду України. Однак не слід забувати, що закріплення в законі такої вимоги призведе до того, що чимало верств населення фактично будуть позбавлені доступу до конституційного правосуддя через неможливість оплатити послуги правника за оформлення скарги.

Практично значущим питанням є необхідність сплачувати судовий збір за подання скарги до Конституційного Суду України. У конституційно-правовій літературі слушно зазначається, що сама по собі наявність судового збору не є порушенням принципу доступності правосуддя. Тому (зокрема, й з метою виховання у фізичних і юридичних осіб відповідального використання права на прямий доступ до конституційного правосуддя) встановлення судового збору за розгляд конституційної скарги в суді вважаємо можливим. Розмір цього збору має визначатися, виходячи з вимог розумності. Як варіант можна використати ставку судового збору за розгляд позову з немайновою вимогою в адміністративному суді.

Важливим аспектом розуміння конституційної скарги як способу вирішення конституційного спору є питання стадійності провадження за скаргою. Є різні підходи до визначення кількості стадій конституційного провадження. Ю. Тодика виокремлює шість стадій провадження. М. Вітрук — чотири стадії, кожна з яких має свого роду «підстадії». З ним погоджується В. Тихий. А. В. Колісник та О. Євсєєв виокремлюють вісім таких стадій, В. Барський — п'ять обов'язкових і одну факультативну.

Тематика нашого дослідження й обмеженість обсягу статті не дають змоги докладно зупинитися на цьому пи-

танні. Зазначмо лише: за будь-якого підходу до питання стадійності конституційного провадження у ньому (в аспекті інституціоналізації конституційної скарги) можна виокремити такі логічні блоки: звернення до Конституційного Суду та попередня перевірка прийнятності скарги; відкриття конституційного провадження; розгляд справи за конституційною скаргою, прийняття й виконання рішення за конституційною скаргою.

На стадії звернення зі скаргою скаржник має враховувати деякі моменти, які впливають на її прийнятність.

По-перше, скарга має стосуватися виключно порушення (скасування, обмеження) конституційних прав і свобод скаржника, а не будь-яких прав осіб, передбачених чинним законодавством. Конституційність прав і свобод означає, що вони або прямо закріплені в тексті Конституції, або випливають із розуміння її змісту. Положення ч. 1 ст. 22 Конституції України щодо невичерпності передбачених нею прав слід у цьому разі розуміти так, що текст Основного Закону може бути доповнений новими правами, й тільки після цього вказані права можуть стати об'єктом захисту в межах конституційного правосуддя (див. позицію Конституційного Суду України щодо обґрунтованості конституційних звернень в Ухвалі № 24-уп/2008 від 13.05.2008 р.).

Відповідно у скарзі особа має довести, що внаслідок видання певного нормативно-правового акта (закону чи іншого акта парламенту, актів Президента чи уряду) відбулося скасування або обмеження конституційного права чи свободи цієї особи. Під скасуванням права чи свободи слід розуміти їх офіційну (юридичну чи фактичну) ліквідацію, цілковите знищення. Обмеження права, виходячи з положення ст. 22 Конституції України, стосується його змісту та обсягу. Зміст права — це умови та засоби, що становлять юридичні можливості людини, включаючи, на наше переконання, й засоби захисту права. Категорія обсягу права відображає сфери відносин, на які це право поширюється. Наприклад, видання закону, яким буде заборонено здобуття освіти громадянам України певної національності, слід вважати скасуванням конституційного права на освіту.

По-друге, слід враховувати, що за своїм конституційно-правовим статусом Конституційний Суд не виконує ролі четвертої судової інстанції в системі судів загальної юрисдикції. Відповідно, скаргу не слід розглядати як форму додаткової касації. Сама по собі незгода скаржника з попередніми судовими рішеннями, якими йому було відмовлено в захисті певного права, не дає підстав для звернення до органу конституційної юрисдикції (див. позицію Конституційного Суду України щодо прийнятності конституційних звернень в ухвалях: № 59-у/2007 від 30.10.2007 р., № 32-у/2010 від 18.05.2010 р., № 54-у/2010 від 14.09.2010 р.).

По-третє, необхідно мати на увазі, що Конституційний Суд України не є суб'єктом нормотворчості, тобто скарга не може виражати незгоду зі встановленим правовим регулюванням певного питання, якщо воно не суперечить Конституції.

По-четверте, конституційна скарга не має підміняти захист особою своїх прав у судах загальної юрисдикції (див. позицію Конституційного Суду України в Ухвалі № 54-у/2010 від 14.09.2010 р.). Це означає, що скарга не може подаватися до вичерпання всіх внутрішньодержавних способів судового захисту (йдеться, окрім деяких категорій справ, про розгляд справи в судах першої, апеляційної та касаційної інстанцій).

По-п'яте, конституційна скарга має подаватися саме в разі невідповідності положення певного закону чи іншого нормативно-правового акта нормам або принципам Конституції щодо прав людини. У разі ж неоднозначного тлумачення законодавчих приписів, не зумовленого неконституційністю закону, суб'єкт має звертатися з конституційним зверненням, а не скаргою.

На стадіях попереднього розгляду скарги й відкриття провадження у справі мають працювати фільтри, що дадуть змогу «відсікти» необґрунтовані не підвідомчі Конституційному Суду та неправильно оформлені скарги.

Скарга має бути послідовно перевірена на дотримання вимог (які буде законодавчо визначено) відповідним підрозділом Секретаріату Суду, Управлінням правової експертизи Суду та спеціально створеною для розгляду конституційних скарг колегією суддів.

Як відомо, ст. 48 і 49 Закону України «Про Конституційний Суд України» передбачають, що в разі відмови у відкритті провадження за конституційним поданням або зверненням надалі матеріали справи передаються для розгляду на засіданні Конституційного Суду. Однак вважаємо, що в разі запровадження інституту конституційної скарги через імовірну велику кількість скарг, які буде подано до органу конституційної юрисдикції, та значне у в'язку з цим збільшення навантаження на Конституційний Суд рішення колеґії суддів про відкриття або відмову у відкритті провадження має стати остаточним.

На стадії розгляду справи на пленарному засіданні Конституційного Суду слід враховувати, що він не займається питаннями факту, а лише вирішує питання права. Відповідно, розгляд справи не має передбачати з'ясування або спростування фактів, викладених у рішеннях судів загальної юрисдикції. Як зазначає Б. Ольховський, Конституційний Суд України, здійснюючи свої повноваження, зобов'язаний утримуватися від встановлення й дослідження фактичних обставин у всіх випадках, якщо вони стосуються компетенції судів або інших органів [7, с. 11], що прямо впливає з положень ст. 14 Закону України «Про Конституційний Суд України». Водночас Конституційний Суд не зв'язаний правовими позиціями чи висновками судів загальної юрисдикції, бо предмет його розгляду відрізняється від предмета розгляду в загальному суді.

Окрім того, на нашу думку, розглядаючи конституційну скаргу, Конституційний Суд може мати можливість покласти на орган, що видав неконституційний акт, обов'язок відшкодувати скаржнику витрати на правову допомогу, а також моральні й матеріальні збитки у зв'язку з порушенням його конституційних прав і свобод.

Окрему увагу в разі запровадження інституту конституційної скарги слід приділити проблемі виконання рішень Конституційного Суду України. Погоджуємося з думкою про необхідність законодавчого врегулювання питання виконання (зокрема, й примусового) його рішень. Це не лише допоможе повнішому відновленню прав скаржника, а й сприятиме зміцненню конституційної законності й державної дисципліни в діяльності вищих органів державної влади.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що наведене нами розуміння таких понять (категорій), як учасники, підстави та стадії провадження за конституційною скаргою, сприятиме поглибленню наукового осмислення цього інституту та запровадженню його в конституційне законодавство України. □

Джерела

1. *Гультай М.* Конституційна скарга як інститут демократії // Віче. — 2012. — № 14. — С. 15–18.
2. Конституційна юрисдикція: Підручник / Ю. Г. Барабаш, І. І. Дахова, О. П. Євсєєв та ін.; за ред. Ю. Г. Барабаша та А. О. Селіванова. — Х.: Право, 2012. — С. 72.
3. Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» № 3773–VI від 22.09.2011 р. [Електронний ресурс]. — <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>
4. *Экштайн К.* Основные права и свободы. По российской Конституции и Европейской конвенции: Учебное пособие для вузов. — М.: NOTA VENE, 2004. — С. 54.
5. Особи: фізична особа, юридична особа / Кравчук В. М., Вовк Д. О., Винокуров Д. В., Брильов А. Ю.; за ред. В. М. Кравчука. — Х.: Фактор, 2010. — С. 166.
6. *Тихомиров Ю. А.* Теория компетенции. — М.: Юстицинформ, 2001. — С. 333.
7. *Ольховський Б. І.* Конституційний Суд і права людини в Україні: Монографія. — Х.: Кроссрууд, 2007.